

Katarzyna Liszka

O szkole frankfurckiej i błysku utopii „fantasmagorii krytycznej”

Tomasz Majewski, *Dialektyczne feerie. Szkoła frankfurcka i kultura popularna*, Wydawnictwo Officyna, Łódź 2011, ss. 398.

Świat zostaje uproszczony, gdy sprawdza się jego podatność na zniszczenie.

Walter Benjamin

Książka *Dialektyczne feerie. Szkoła frankfurcka i kultura popularna* autorstwa Tomasza Majewskiego stanowi fascynującą lekturę myślicieli związanych ze szkołą frankfurcką modulowaną przez analizę dynamiki równoległych zjawisk kultury popularnej, które niejednokrotnie stanowiły dla owych myślicieli motywację do namysłu. Zarówno sama koncepcja badań zakreślająca obszar teoretycznego namysłu i dobór materiału, jak jej książkowa realizacja zasługują na naszą uwagę z co najmniej kilku powodów.

Tomasz Majewski stwarza nader interesującą perspektywę ponownego odczytania zarówno dzieł głównych reprezentantów tak zwanej szkoły frankfurckiej Theodora Adorna i Maxa Horkheimera, stanowiących trzon Instytutu Badań Społecznych, jak i jego współpracowników Waltera Benjamina i Siegfrieda Kracauera. Warto w tym miejscu zacytować znawcę tej problematyki Martina Jaya, który tak oddaje relacje między wspomnianymi myślicielami (ale też między Ernstem Blochem i Leo Löwenthałem) w pracy poświęconej emigracji intelektualistów żydowskich z Niemiec do Ameryki, zatytułowanej *Permanent Exiles*: „Będąc

przyjaciółmi, z zapałem czytali wzajemnie swoje prace, recenzowali je w tonie pełnym zachwytu, a czasem nawet bezkrytycznie. Od czasu do czasu któryś narzekał, że w pracach innego pojawił się jego własny pomysł, i rzeczywiście w wielu przypadkach trudno ustalić, czyja pretensja do oryginalności była zasadna”¹. Niezależnie od różnic zainteresowań i przyjmowanych stanowisk, jak twierdzi Jay, owych intelektualistów łączy „wspólne słownictwo i ogólny światopogląd”, a przede wszystkim pewien typ wyobraźni². Dzięki książce Tomasza Majewskiego zarówno wspomniany przez Jaya typ wyobraźni łączący frankfurtczyków, jak i relacje między nimi zyskują nową, ważną odsłonę, a my, Czytelnicy, możemy wejrzieć we wnikliwie rekonstruowaną sieć dyskusji, sporów, nawiązań i krytyk nabrzmiewających w środowisku frankfurtczyków wokół kwestii statusu i oceny kultury popularnej.

¹ M. Jay, *Permanent Exiles. Essays on Intellectual Migration from Germany to America*, Columbia University Press, New York 1985, s. 161.

² M. Jay, *The Dialectical Imagination. A History of the Frankfurt School and the Institute of Social Science*, Heinemann, London 1973.

Autor *Dialektycznych feerii* wyraźnie wykląda zamysł swej pracy we wstępie. Jej punktem wyjścia czyni odrzucenie sformułowanej przez Adorna i Horkheimera w *Dialektyce Oświecenia* teorii przemysłu kulturowego na rzecz poszukiwań w pracach myślicieli z kręgu szkoły frankfurckiej (również samego Adorna czytanego „pod włos”) śladów odmiennych recepcji i filozoficznych ujęć kultury popularnej.

Czytając frankfurczyków, wyłania oryginalną interpretację zjawisk kultury popularnej skupioną wokół kategorii „fantasmagorii krytycznej”. W prezentowanym przez Tomasza Majewskiego ujęciu fantasmagoria krytyczna „zawiera potencjalnie »jadowitą krytykę« wszystkich możliwych fantasmagorii, bo zarówno ukazuje ich mechanizm, jak i odwzorowuje je w porządku doświadczenia” (s. 374). Zjawiska, które odpowiadają charakterystyce fantasmagorii krytycznej – modelowym przykładem jest tu operetka Jacques’a Offenbacha, ale zaliczają się do nich również na przykład opisywane przez Benjamina w *Pasażach* wielkie wystawy światowe, obrazy filmowe czy wystroje mieszkań – włączają, jak podkreśla autor *Dialektycznych feerii*, „deziluzję w porządek iluzji; mamy do czynienia z paradoksalnymi przejawami ducha krytycznego, który zdaje sprawozdanie z tego, że sam iluzji również ulega i nie może sobie uzurpować prawa do zajmowania pozycji zewnętrznej w stosunku do przedmiotu krytyki” (s. 72).

Dla zrozumienia znaczenia przypisywanego tej kategorii najistotniejszy wydaje się rozdział pierwszy *Fantasmagoria i episteme nowoczesności*, w którym jednocześnie zostaje zawiązana filozoficzna intryga książki wokół pełnej niuansów konfrontacji Benjaminowskich rozważań o fantasmagorycznym charakterze nowoczesności z *Pasaży*

wspartych zapiskami Kracauera o Offenbachu z Adorna książką o Wagnerze, nie bez odniesienia do źródła metafory – osiemnastowiecznego systemu optycznej iluzji. Fantasmagoria krytyczna staje się pojęciem centralnym *Dialektycznych feerii* z nie byle powodu. Stawką przenikającej całą książkę dyskusji wokół pojęcia fantasmagorii jest bowiem możliwość przypisania zjawiskom kultury popularnej powinności krytycznej i emancypacyjnej... innymi słowy, pierwiastka utopijnego.

Zainteresowanie pytaniem o utopijność kultury popularnej, o zawarte w niej wizje utopii, o jej potencjał emancypacyjny, zostaje zapowiedziane już we wstępie. Tomasz Majewski przywołuje wysunięty przez autorów *Dialektyki Oświecenia* zarzut, iż przemysł kulturowy prezentuje siebie „jako formę »spełnionej utopii«, co wypłukuje z kultury pierwiastek krytyczny związany z utopijnością prawdziwą”, by dodać: „Ta ostatnia konstatacja jako jedyna wydaje mi się w dalszym ciągu warta dyskusji” (s. 11). Rekonstruowana i komentowana w książce dyskusja o „utopijności prawdziwej” kultury popularnej jest niezwykle cenna, gdyż ukazuje dynamikę kształtowania intelektualnych stanowisk przedstawicieli szkoły frankfurckiej, w której istotną rolę odgrywają zarówno wzajemna wymiana poglądów, negocjowanie znaczeń, listowne spory i napomnienia, jak i interpretacje oraz reinterpretacje konkretnych obrazów filmowych, animacji i wydarzeń artystycznych. Nie zapominajmy, że śledzenie rozwoju koncepcji poszczególnych myślicieli w obu wspomnianych wymiarach wymaga sprostania wielu trudnościom związanym z dostępnością archiwaliów, lecz wymaga również szerokiej kompetencji analitycznych i znajomości rozmaitych obszarów kultury po-

pularnej na przestrzeni ponad wieku. Warto nadmienić, że do zdecydowanych atutów omawianej tu książki należy pasja erudyty, z jaką jej autor porusza się w dziedzinie tak różnych mediów, jak osiemnastowieczne systemy projekcyjne, muzyka, komiks, film, animacja, fotografia, a także zdyscyplinowany, wartki i pełen suspens styl narracji, dopełnionej precyzyjnie dobranymi obrazami – archiwaliami, fotografiami, reprodukcjami obrazów, kadrami z filmów.

W zestawieniu poglądów Adorna, Benjamina i Kracauera na temat zasadniczej kwestii potencjału utopijnego kultury popularnej Tomasz Majewski dochodzi do następujących wniosków: „Adorno nie dostrzega w wytworach kultury masowej najmniejszego śladu wyobrażeń transcendentnych wobec społecznej rzeczywistości. Nie odnajduje w nich pierwiastka utopijnego (projekcji marzeń), nie próbuje zatem postawić pytania idącego krok dalej – o warunki zaistnienia w tym porządku wyobrażeń »utopijnie aktywnych«, zdolnych do »rozsadzenia« lub zmiany społecznej całości” (s. 204). Autor *Dialektycznych feerii* pokazuje, jak właściwości fantasmagorii krytycznej – utopijność, krytyczność, zdolność do ukazania mechanizmu swego powstawania – zostają „uprowadzone” przez Adorna z obszaru kultury popularnej, gdzie zostały stematyzowane przez Benjamina i Kracauera, oraz przeniesione na grunt sztuki wysokiej.

Gdyby sporządzić indeks rzeczowy książki, hasło „utopia” znalazłoby się w gronie haseł najważniejszych, takich jak kultura popularna czy fantasmagoria. Namysł nad utopią nie ogranicza się do jednej płaszczyzny teoretycznej czy pojedynczego medium kultury. Każdy z rozdziałów *Dialektycznych feerii* stanowi odrębną bogatą opowieść, która oświetla kolejną i stanowi

dla niej lustro, a refleksja o utopii odbija się w poszczególnych analizach na wiele sposobów i wybrzmiewa w różnych rejestrach. Rozważania o utopii przybierają tu przede wszystkim postać badań nad potencjałem emancypacyjnym i (auto)krytycznym fenomenów, praktyk i teorii kultury popularnej. Co istotne, ten namysł, zarówno nad miejscami, których nie ma, jak i nad lepszymi miejscami przyszłości, jest namysłem, któremu nieustannie towarzyszy cień katastrofy, antycypowanej, widzianej z bliska, doświadczanej z dystansu, odpominanej i zapominanej, niemożliwej do pamiętania i niemożliwej do zapomnienia.

Biografie frankfurczyków jako naznaczone doświadczeniem Zagłady mają w osobie autora *Dialektycznych feerii* subtelny i skrupulatny kronikarza. Pragnę zaznaczyć, że jest to niezwykle ważny aspekt omawianej tu pracy. Dzięki wyczuwaniu na problematykę związaną z wydarzeniami określanymi mianem Szoah, a także ze studiami nad Zagładą i pamięcią, udaje się autorowi dostrzec więcej i wyraźniej zarysować, w jaki sposób Zagłada odcisnęła piętno na dziele i życiu Adorna, Benjamina, Kracauera oraz innych myślicieli i twórców żydowskiego pochodzenia, o których wspomina w swej książce. Przykładem takiego odczytania jest rozdział zatytułowany *Zobaczyć Gorgonę*, poświęcony koncepcji Siegfrieda Kracauera, który w latach 1940–1941 ukrywał się w Marsylii, gdzie przez jakiś czas przebywał również jego przyjaciel Walter Benjamin, zanim odebrał sobie życie w trakcie ucieczki w Port-Bou. W tym czasie – który dla Kracauera okazał się czasem ocalenia i żałoby, lecz dla jego przyjaciela i bliskich czasem śmierci – pracował on nad dziełem, które później miało zostać opatrzone tytułem *Teoria filmu. Wyzwolenie*

materialnej rzeczywistości. Tomasz Majewski odczytuje *Teorię filmu* przez pryzmat doświadczenia bliskości śmierci oraz doświadczenia ocalenia, które mocno zaznaczają się w marsylskich zapiskach przeredagowanych przez Kracauera w kolejnych latach, zacieranych... aż do momentu, w którym tracą czytelność, stając się niezrozumiałe.

Mając na uwadze znaczenie doświadczenia Szoah dla myślicieli związanych ze szkołą frankfurcką, autor *Dialektycznych feerii* nie traci z pola widzenia wyznaczonego sobie zadania polegającego na poszukiwaniu pierwiastka utopii w zjawiskach kultury popularnej. Napięcie między utopią a Zagładą odsłania Tomasz Majewski w niemal każdej ze swych analiz zjawisk kultury popularnej, między innymi w niezwykle ciekawym opisie fenomenu Charlie Chaplina w Niemczech utkanym z trzech głosów: Benjamina, Kracauera i Adorna, którą zwieńcza fragmentem wypowiedzi Adorna: „Wszelki śmiech, jaki [Chaplin] wywoływał, był bliski okrucieństwa. Tylko w tej bliskości wobec okrucieństwa ten śmiech znajduje swoje uprawomocnienie i zachowuje zbawczy element” (s. 148). Kolejne analizy za punkt wyjścia biorą między innymi rozumienie pamięci jako słabej siły mesjańskiej w koncepcjach Benjamina i Kracauera, a także powiązanie idei montażu jako utopijnej syntezy z nadzieją przywrócenia utraconych realności, spojenia rozproszonych iskier istnienia czy też stworzenia przestrzeni współistnienia reliktywów różnych czasów. Zbawczy śmiech mima, ludożerczy śmiech Myszki Miki, emancypacyjny wymiar odurzenia i nauka strachu zalecana przez Benjamina, ekran jako tarcza odbijająca niewyobrażalną groźbę obrazów Zagłady, komiksowe

poszukiwania tożsamościowe żydowskich imigrantów drugiego pokolenia w Stanach Zjednoczonych – oto tylko niektóre z tematów sytuujących się w tejże perspektywie między utopią a katastrofą (antycypowaną, trwającą, przeszłą), a przynajmniej tak można je odczytać.

Nie sposób przywołać nawet w formie skróconego indeksu wszystkich tych momentów, w których pojawiają się rozważania o utopii, tym bardziej nie godzi się pośpiesznie odpowiadać na pytanie, o jakiej utopii tu mowa. Z barwnych opisów fenomenów kultury popularnej od animacji Disneya po komiks o *Supermanie*, wybawcy uciśnionych, nie wyłania się pojedyncza wizja utopii, nie znajdziemy jej również w przedstawionych koncepcjach reprezentantów szkoły frankfurckiej. Tomasz Majewski nie dąży do ujednolicenia, pokazuje różnice, odcienie, detale. Mierzy się z pytaniem o pierwiastek utopii zawarty w fantasmagorii krytycznej i wokół tej koncepcji buduje złożoną sieć napięć między Adornem a Benjaminem i Kracauerem oraz ich odczytaniem fenomenów kultury popularnej, by w ostatnich słowach książki stwierdzić: „(...) w sporze frankfurczyków o fantasmagorię kultury popularnej, lepszym wyborem wydaje mi się nieśmiała nadzieja Waltera Benjamina i Siegfrieda Kracauera” (s. 387).

* * *

Dialektyczne feerie stanowią niezwykle barwne i wnikliwe wprowadzenie filozoficzne do ukazującej się w łódzkim wydawnictwie Oficyna serii wydawniczej „Archiwa Popkultury”, której patronuje Tomasz Majewski.